

Kazan Tatar Türkçesi Deyimlerinde Arap Harflerinin Kullanımı*

The Use of Arabic Letters in Kazan Tatar Turkic Idioms

Tuğba AKTAŞ**

ÖZET

Türkler geçmişten günümüze Köktürk, Uygur, Arap, Kiril, Latin gibi pek çok alfabe kullanmıştır. Bunlar içinde en uzun süreli ve en yaygını tarihî ve bazı çağdaş Türk lehçelerinin yazımı için kullanılan Arap alfabesidir. Bu alfabeyle ait bazı harflerin kalıplaşmış ifadeler olan deyimlerde kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu alfabedeki harfler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ("elifi mertek sanmak", "lâmı cimi yok", "mim koymak" vd.) Kazan Tatar Türkçesinin söz varlığında da kullanılmaya devam etmektedir. Bu çalışmada, Arap alfabesinin günümüz Kazan Tatar Türkçesi deyimlerindeki izlerinden bahsedilecektir.

ANAHTAR KELİMELER

Kazan Tatar Türkçesi, Arap harfleri, deyimler

ABSTRACT

Throughout the history Turks have used various kinds of alphabets such as Runic, Uiguric, Arabic, Cyrillic, Latin. Among all the alphabets listed above Arabic was the longest and the most common for writing historical and modern Turkic dialects. Arabic alphabet has been replaced with Cyrillic in modern Kazan Tatar Turkic. In this study it will be discussed the presence of Arabic alphabet used in idiomatic ("elifi mertek sanmak", "lâmı cimi yok", "mim koymak") expressions of modern Kazan Tatar Turkic.

KEY WORDS

Kazan Tatar Turkic, The Arabic letters, idioms.

* 17-19.05.2013 tarihleri arasında Bosna Hersek'te yapılan Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi'nde sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş hâlidir.

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Elemanı, tak-tas@selcuk.edu.tr

1. Giriş

Alfabeyi oluşturan harfler, dildeki seslerin birer temsilcisidir. Türkler geçmişten bugüne dillerini yazıya dökerken başta Köktürk, Uygur, Arap, Kiril, Latin alfabeleri olmak üzere pek çok alfabe kullanmışlardır. Bunlar arasında en uzun süreli ve en yaygın tarihî ve çağdaş bazı Türk lehçelerinin yazımı için kullanılan Arap alfabesi olmuştur. Türkler tarafından farklı coğrafyalarda yaklaşık bin yıl gibi uzun bir süre kullanılan Arap alfabesi, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra çoğu Türk devletlerinde yerini Latin ve Kiril alfabesine bırakmıştır.

Kazan Tatar Türkleri bugüne kadar Arap, Latin ve Kiril alfabelerini kullanmışlardır. Arap alfabesinin Kazan Tatar Türkçesiyle buluşması, Bulgar Devletinin 10. yüzyılda İslâm dinini kabul etmesiyle başlamıştır (Toker 2003: 16). Kazan Tatar Türkleri, Arap yazısına dayalı klasik Çağatay geleneğindeki eski yazıyı da bir müddet kullandıktan sonra 19. yüzyılın sonlarına doğru bu alfabenin kendi ağız özelliklerine uydurulması amacıyla birtakım ıslah çalışmaları yapmışlardır. Harflerin ayrık yazıldığı ve ünlülerin gösterildiği bu gelenek, 20. yüzyılın birinci çeyreğine kadar sürmüştür (Öner 2007: 684). Türk toplulukları için Latin esaslı alfabe kararının alındığı 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan sonra 3 Temmuz 1927 tarihinde Latin alfabesine geçilmiştir (Toker 2003: 16). Yaklaşık on iki yıl boyunca kullanılan Latin alfabesi, 1939'da bazı politik sebeplerle ortadan kaldırılmış ve tüm Sovyet topraklarında olduğu gibi Kazan Tatarlarında da Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır (Öner 2007: 684).

Türklerin, Müslüman olmasıyla birlikte kullanmaya başladıkları Arap alfabesi, sosyo-kültürel çevrenin ve inanç sisteminin etkisiyle dile nüfuz etmiş, söz varlığına dâhil olmuş, bu doğrultuda da bir dilin temel yapı taşı kabul edilen deyimlerinde kendine yer bulmuştur. Bu çalışmada, Kazan Tatarlarının Arap alfabesini kullandığı dönemlerden kalan Arap harfleriyle kurulmuş deyimler incelenmiştir.

2. Kazan Tatar Türkçesinde Arap Harfleri İle Kurulmuş Deyimler

Tatar Türkçesinin en kapsamlı deyimler sözlüğü olan Nekiy İsenbet'in Tatar Tələneñ Frazelogik Süzləgə adlı eserinden tespit ettiğimiz, Arap alfabesine ait harflerin kullanıldığı on bir deyim vardır. Elif (ل), lem [lâm] (ل) ve mim (م) harfleriyle kurulmuş bu deyimler, Arap alfabesindeki sıralarına göre, anlamıyla birlikte aşağıda verilmiştir.

2.1. Elif (ⱪ):

Tatar Türkçesinde, Arap alfabesinin ilk harfi olan elif'le kurulmuş altı deyim vardır.

- **Ayağınnan alıp sëlëkseñ bër elif töşmes** [Ayağından silksen bir elif düşmez]
- **Botınnan totıp sëlëkseñ avızınnan bër elif töşmes** [Ayağından silksen ağzından bir elif düşmez]
- **Bër elif te tanımy** [Bir elif dahi bilmez]

Yukarıda yer alan üç deyim de “çok cahil olmayı” anlatan deyimlerdir. Burada elif, alfabenin ilk harfi olması sebebiyle bütün harflerin temsilcisi durumundadır. Tasavvufî anlamlandırmayla, düz bir biçimde ve alfabenin ilk harfi olmasından ötürü elif, tekliği, birliği (vahdeti), Allah'ı işaret eder. Böyle bir düşünceden yola çıkarak diğer harflerin elifin bükülmesinden oluşmuş birer sureti olduğu inancı vardır (Karaköse 2013: 200). Buna göre be (ب), te (ت), se (ث) harfleri, uçları kıvrılmış birer elif (ⱪ); fe (ف), kaf (ك), vav (و) harfleri ise üst kısmı yuvarlak bir şekle döndürülmüş birer elif (ⱪ) olarak değerlendirilmektedir (Türkmən 2008: 37).

Türkiye Türkçesine aktarıldığında, ayağından silksen bir elif düşmez, ayağından silksen ağzından bir elif düşmez, bir elif dahi bilmez anlamlarına gelen deyimlerde, kişinin alfabe dahi bilmeyecek kadar cahil, ilim fukarası biri olduğu kastedilmiştir.

- **Elifnë (elëpnë, elëfnë) tayağ dip [te] bilmiy** [Elifi sopa diye de (şekline benzediğini dahi) bilmiyor]: Okuma yazması olmayan, çok cahil kişi.

Kişinin cahilliği bu kez elifin şeklinden hareketle dile getirilmiştir. Türkiye Türkçesindeki varyantı **elifi mertek sanmak** olan bu deyim, Kazan Tatar Türkçesindeki şeklinin anlamca daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Çünkü Türkiye Türkçesinde bir şeye benzetme, Kazan Tatar Türkçesinde ise bir şeye bile benzetememe anlamı vardır.

- **Elif yatuv** [Elif gibi yatmak]: Dümdüz bir şekilde yatmak.

Elif gibi yatmak şeklinde ifade edebileceğimiz deyimde yine elifin görünümüyle ilişkili bir kullanım söz konusudur. Kişinin yatış pozisyonunun elifin şekli gibi dümdüz olduğu ifade edilmektedir.

- **Elif (elëf) yotқан** [Elif yutmuş]: 1. Duruşu, yürüyüşü dimdik olan. 2. Mürekkep yalamış kişi.

Elif yutmuş deyimi ilk anlamıyla, elif harfinin şekliyle ilişkilidir. Başta, ortada veya sonda değişikliğe uğramayan elif, düz ve dik bir çizgi şeklinde yazılır ve hiçbir kıvrımı yoktur. Kişi, dik duruşu ve yürüyüşünden ötürü elifin şekline benzetilmiştir. Bu, Türkiye Türkçesindeki **baston yutmuş gibi** deyiminin bir varyantı olarak düşünülebilir.

Deyimin ikinci anlamı kültürlü, bilgili kişiyi ifade etmektedir. Burada ise elif bütün bir alfabeyle işaret etmekle birlikte ilmin temsilcisi durumundadır.

2.2. Lem [Lâm] (ل) ve Mim (م):

Tatar Türkçesi deyimlerinde lâm ve mim harfleri genellikle ikileme şeklinde, birlikte kullanılmıştır. Yalnızca lâm ile kurulmuş bir deyim vardır.

- **Avız açıp lem-mim bër süz düşsën** [Ağız açıp lâm-mim bir söz düşsün]: Korkudan, çekinmekten veya rüşvet aldığından dolayı susmak, konuşmamak.
- **Lem dip avızın açmıy** [Lâm deyip ağzını açmaz]: Hiçbir şey söylememek.
- **Lem-mim dimesten, lem-mim de deşmiyçe** [Lâm-mim demeden]: Hiç konuşmamak.
- **Lem-mim süz eytmıy** [Lâm-mim de olsa hiçbir söz söylemez]: Hiçbir şey söylememek, konuşmamak.

Arap alfabesinin 23. ve 24. harflerini temsil eden lâm ve mim sesleri çıkarılırken dudaklar kapanır (İsenbet 1990: 9). Lâm ve mim harfleri bu özelliğiyle “az konuşmayı” işaret eder. Aynı dudak hareketiyle çıkarılan ve alfabede art arda bulunan bu iki harfin kullanıldığı deyimlerde “ağzını açmamak, konuşmamak, susmak” anlamları ifade edilmiştir.

- **Lem-mim kargası** [Lâm-mim kargası]: Beceriksiz kişi.

Efsaneye göre Hz. Nuh Peygamber tufan bittiğinde yeryüzündeki durumu öğrenip haber getirmesi için kargayı salar; fakat karga boğulmuş insan ve hayvan cesetlerini yemeye dalar ve Hz. Nuh'u unuttur, döndüğünde de söyleyecek söz bulamaz (İsenbet 1990: 9).

Lâm ve mim harfleriyle, karganın konuşmamasına, susmasına işaret eden deyim, efsaneden hareketle iki lafı bir araya getiremeyen, iş tamamlayamayan, beceriksiz kişiler için kullanılmaktadır.

3. Değerlendirme ve Sonuç

İncelediğimiz Kazan Tatar Türkçesi deyimlerinde 28 harfli Arap alfabesinin İslamiyet için sıradan olmayan ve kutsal kabul edilen elif, lâm, mim harfleri

kullanılmıştır. Bu temelden hareketle çalışmadan çıkarılan sonuçlar aşağıda maddeler hâlinde verilmiştir.

- Kazan Tatar Türkçesinde elif harfiyle kurulmuş altı, lâm-mim harfleriyle kurulmuş dört, yalnızca lâm harfiyle kurulmuş bir deyim olmak üzere toplamda on bir deyim tespit edilmiştir. Lâm ve mim harfleri genellikle ikileme şeklinde, birlikte kullanılmıştır.

- İncelenen deyimlerin konusu *eğitim, kişinin fiziksel görüntüsü ve sükunet* üzerinedir. *Elif* harfiyle kurulmuş deyimlerde eğitimin önemi, cehaletin kötülüğü veya fiziksel özellikler; *lâm-mim* harfleriyle kurulmuş deyimlerde susmak, konuşmamak eylemleri vurgulanmıştır.

- Deyimlerde geçen harf isimleri sadece tek bir yerde yükleme hâliyle çekimlenmiş (*Elifnë* [elëpnë, elëfnë] *tayağ dip [te] bilmiy*), bunun dışındakiler yalnız hâlde kullanılmıştır.

- Deyimlerden sekizi cümle yapısında kullanılmış (*Ayağınnan alıp sëlëkseñ bër elif töşmes; Botınnan totıp sëlëkseñ avızınnan bër elif töşmes; Bër elif te tanımy; Elif (elëf) yotkan; Elifnë (elëpnë, elëfnë) tayağ dip [te] bilmiy; Avız açıp lem-mim bër süz düşsën; Lem dip avızın açmy; Lem-mim süz eytmiy*), dört deyim ise kelime grubu oluşturmuştur (*Elif yatwo; Lem-mim dimesten; Lem-mim de deşmiyçe; Lem-mim qarğası*).

- Cümle yapısındaki deyimlerde, harf isimlerinden üçünün özne (*Ayağınnan alıp sëlëkseñ bër elif töşmes; Botınnan totıp sëlëkseñ avızınnan bër elif töşmes; Avız açıp lem-mim bër süz düşsën*), beşinin nesne (*Bër elif te tanımy; Elif (elëf) yotkan; Elifnë [elëpnë, elëfnë] tayağ dip [te] bilmiy; Lem dip avızın açmy; Lem-mim süz eytmiy*) durumunda olduğu görülmektedir. Bu harfler, cümle içerisinde temel öge konumunda kullanılmış olmaları doğrultusunda vurgulanan unsurlardır.

Kazan Tatarlarının, yaklaşık bin yıl boyunca kullandıkları, seksen altı yıl önce terk ettikleri Arap alfabesinin izleri, bugün bir milletin yaşam tarzı, inançları, kültürü, tarihi gibi birçok konuda bilgi veren deyimleri üzerinde görülmektedir. Ayrıca, benzer deyimlerin Türkiye Türkçesinde ve diğer lehçelerde de bulunduğu düşünülürse, bu tür çalışmalar, uzun yıllar birlikte yaşamış toplumların ortak kültür hazinelerinin, öte yandan zaman içinde oluşan farklılıklarının ortaya çıkarılması açısından da büyük öneme sahiptir. ©

KAYNAKLAR

- AKSOY, Ömer Asım (1984). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2- Deyimler Sözlüğü, Ankara: TDK Yay.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1998). "Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebî Husûsiyetler", Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: MEB Yay., 607-624.
- İSENBET Nekiy (1989). Tatar Tələneñ Frazeologik Süzləğə, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- KARAKÖSE, Saadet (2013). "Bir Elif Çekmek: Klasik Edebiyatımızda Elif", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S. 2/1, 199-228.
- ÖNER, Mustafa (2007). "Tatar Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yay., 679-748.
- ÖNER, Mustafa (2009). *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- TOKER, Mustafa (2003). *W. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehcesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya (Basılmamış Doktora Tezi).
- TÜRKMEN, Seyfullah (2008). "Arap Harfli Yazının Türkçenin Söz Varlığında Bıraktığı İzler", *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 35-40.